

ПРОСТОРНО-СОЦИЈАЛНА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА И МИГРАЦИОНЕ ОДЛИКЕ ЗАПОСЛЕНОГ СТАНОВНИШТВА БЕОГРАДА

ИВАН РАТКАЈ^{1*}

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, 11000 Београд, Србија

Сажетак: Рад објашњава генезу, деловање различитих фактора (историјских, економских, политичко-стратешких, урбанистичко-планерских) и динамику просторно-социјалне диференцијације запосленог становништва у Београду. Посебна пажња посвећена је анализи рецентних миграција запослених, у периоду од 1991. до 2002. године, што одговара иницијалној фази либерализације тржишта станова у којој почињу да делују финансијска ограничења и субјективне преференције породица и домаћинстава. Том анализом је створена основа за научну прогнозу трајекторије даљег социјално-резиденцијалног развоја града.

Кључне речи: урбанизација, просторна диференцијација, социјална диференцијација, становање, миграције, запослени, Београд

Увод

Историјско наслеђе, социјалистичка стратегија урбанизације и економског развоја, као и политичко-економска и социјална транзиција, представљају важне детерминанте савремене просторне диференцијације запосленог становништва у градовима Србије. У складу са теоријом модернизације (Pickvance, 2002), земље у развоју би требало да следе економски пут развијених земаља Запада, што подразумева усклађеност процеса урбанизације и индустријализације, односно, урбанизацију као последицу економског реструктурирања и технолошког прогреса. *Хипоурбанизацију*, као феномен бивших социјалистичких држава, у којима се степен урбанизације налази на нижем нивоу у поређењу са западним државама на сличном нивоу економске развијености, први су дефинисали Kornat и Szelenyi (1974). Овај дисбаланс последица је тежње за брзим индустријским растом, без пратећег раста урбане популације, што је касније, у обимној литератури, објашњено кроз концепте економичног управљања урбанизацијом, приоритета инвестирања и принудне индустријализације (Ofer, 1976; Murray & Szelenyi, 1984; Sailer-Fliege, 1999; Pickvance, 2002). Да би скупа индустријализација била успешно финансирана, држава је морала да управља централизованим фискалним системом, максимизирајући инвестиције у индустрију, уз минимизирање алокације ограничених ресурса у непродуктивне секторе (Kornat, 1992). Последица тога су и недовољне инвестиције у саобраћај и објекте јавних служби (образовање, здравствена заштита, култура), као и у сектор становања. Са економског аспекта, таква стратегија је усмерена ка концентрацији

* E-mail: ivanratkaj@sbb.rs

Рад представља резултат рада на пројекту 176017, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

капитално интензивне индустрије у градовима и радно интензивне аграрне производње у руралним просторима. Теорију хипоурбанизације, која урбанизацију примарно посматра као трошак, развили су и модификовали Мургау и Szelenyi (1984), идентификујући у социјалистичким европским земљама фазу *интензивне социјалистичке урбанизације*, у којој удео запослених у индустрији престаје да расте и почиње да опада, а повећава се улагање у инфраструктуру (тежиште се постепено помера ка сфери потрошње и услуга) (Szelenyi, 1996).

Поред хипоурбанизације, постоје и супротне идеје, према којима је државно спонзорисана индустријализација допринела пренаглашеном порасту урбаног становништва, што би се могло дефинисати као *хиперурбанизација* (видети: Harris, 1970; Lewis & Rowland, 1979; Enyedi, 1992). Према извештају Светске банке из 2000. године, у бившим социјалистичким земљама источне Европе, осим у Албанији, регистрован је знатно већи удео популације у градовима него у другим државама са сличним друштвеним бруто производом по становнику (Buckley & Mini, 2000). Такође, поједини аутори користе термине хипериндустријализација и хиперурбанизација како би описали *двојни дисбаланс* створен у социјализму (Tsenkova & Buckley, 2004).

Специфичности (тј. индивидуалности), како на националним, тако и на хијерархијски нижим нивоима, последица су различитог наслеђа, различите урбане и регионалне организације држава, те различитости у идеолошким приступима улози и развоју градова. При прогнозирању урбаних развојних трајекторија у бившим социјалистичким земљама, треба имати у виду да су главни извор популационог раста градова у деценијама након Другог светског рата биле миграције са села у градове, уз релативно висок ниво фертилитета. Постепено, унутрашње миграције су слабиле а стопа фертилитета опадала. Данас се те државе, а посебно Србија, суочавају са проблемом депопулације, узрокованим негативним вредностима природног прираштаја и миграционог салда.

Делимично замаглавање егзактног броја урбаног становништва у Србији условљено је ограничењима методологије пописа. У ванредном попису из 1948. године, примењен је наслеђени административни принцип, према којем је евидентирано 34 градских насеља (тзв. „традиционални градови Србије“). Од првог редовног пописа становништва 1953. године, до пописа 1971. године, користио се двојни (статистичко-демографски) критеријум, а у периоду након тога – административно-правни критеријум (који грубо разликује само градска и остала насеља) (Stevanović, 2004). Из наведених разлога, са резервом треба прихватити податак да је у удео градског у укупном становништву Србије, 1953. год., износио 22,5%, а 2002. – 56,4% (Републички завод за статистику [РЗС], 2009).

Социјална географија Србије и Београда у периоду социјализма

Урбанистичко планирање у социјалистичким друштвима (укључујући Србију, односно бившу Југославију), било је лишено било каквог утицаја земљишне ренте и тржишта. Након Другог светског рата, експропријацијом и национализацијом, укинута је приватно власништво над градским земљиштем, а велики део градског стамбеног фонда (посебно објеката са више стамбених јединица) претворен је у друштвену својину (Vujić, 1995). Владајућа идеологија сматрала је предношћу уклањање стамбеног простора са тржишта, који би тако требало да постане приступачан по врло ниским закупним ценама. Јавно власништво над становима је било једно од значајнијих средстава којима је држава тежила да одржи релативно уједначене услове за становање за све грађане.

Идеја је, такође, била да капацитети услужног и јавног сектора одговарају броју становника – становници би требало да већи део свакодневних потреба задовољавају у оквиру својих резиденцијалних целина, сачињених од сличних стамбених јединица. Стамбени блокови су представљали делове већих урбаних јединица са ширим спектром услуга. Ипак, овако замишљен систем доступности нужно намеће потребу за централизацијом услуга вишег ранга – централни делови града остали су привилеговани услед боље доступности услуга и концентрације специјализованих установа (што је, делимично, последица и историјског наслеђа). Центар града је остао саобраћајно најдоступнији и функционално најважнији урбани простор током читавог периода социјализма (Smith, 1996; Sailer-Fliege, 1999).

Јавни саобраћај имао је улогу да обезбеди задовољавајући приступ месту рада, рекреације и другим одредштима. Са друге стране, дисперзне инфраструктурне инвестиције и јавне услуге широм мреже насеља нису ефикасне, те је једнакост морала бити комбинована са ефикасношћу. Стога је економија размера примењивана и у јавном сектору. Међутим, економска ефикасност не би смела бити критеријум за локацију неекономских институција, као што су школе и болнице. Београд (и друге градове у Србији) карактерише недовољан број неадекватно просторно распоређених објеката друштвеног стандарда (Vuјović, 1995).

Недостатак градског стамбеног простора у Србији постао је изражен готово одмах по увођењу социјализма. Убрзани пут индустријализације био је претежно заснован на запошљавању неквалификоване и полуквалификоване радне снаге са села. У периоду од 1948. до 1981. године, у Југославији је из села у градове прешло око 6,5 милиона становника, што представља „један од најбурнијих руралних егзодуса које памти економска историја“ (Vuјović, 1995). Села су претрпела снажну депопулацију и сенилизацију, које су, у неким случајевима, водиле и њиховом одумирању.

Услед недостатка градског стамбеног простора, становање је деформисано у специфичан вид награде – додељивање станова је вршено на основу „друштвених заслуга“, односно, права првенства људи који обављају „важне“ послове. Владлајућа номенклатура и радници чији је рад држава више вредновала, добијали су и највеће државне субвенције (Szelenyi, 1983; Smith, 1996; Sailer-Fliege, 1999).

Бројна истраживања сегрегације у европским социјалистичким престоницама потврђују да је њен степен у опадању у односу на предсоцијалистички период (Ladanyi, 1989; French, 1995; Mateju, Vecernik & Jerabek, 1979). Такође, указано је на изражену сегрегацију високообразованих становника, а затим и оних са најнижим образовањем. Средње образована популација је најмање резиденцијално изолована. Такође, специфичност резиденцијалне сегрегације у бившим социјалистичким земљама Европе, осликава доминанто присуство средње и више класе у новијим објектима колективног становања и доминанто присуство ниског сталежа у индивидуалним породичним кућама на периферији.

У Београду, за људе из врха политике, полиције, армије, света уметности и науке, грађени су елитни станови у појединим блоковима у Новом Београду, затим насеље у близини спортског центра „25. мај“ на Дорћолу, део новог насеља у Бањици, Вишњичкој бањи, Врачару, зграде у зони Кнез Михајлове улице и др. Са друге стране, постојао је велики број неквалификованих и ниско квалификованих, али и других радника, који су били приморани да полулегално и илегално граде куће на периферији Београда, како би решили своја стамбена питања (Vuјović, 1986). Градови у Србији најчешће имају неурбанизовану периферију, великим делом сачињену од неформално саграђених, често подстандардних индивидуалних породичних кућа. Са изузетком појединих радничких насеља, сектор руралног становања остало је претежно у приватном власништву. Такође, услед недовољне

реконструкције и ревитализације старих делова Београда, присутни су сламови, тј. нехигијенска насеља, настањена претежно ромском популацијом.

Од краја 1980-их, многи експерти, али и политичари, као један од основних проблема, виде велики број станова у јавном власништву (Struyk, 1996). Они приватно власништво сматрају далеко ефикаснијим од јавног, те истичу да ниска станарина спречава развој тржишта некретнина. Међутим, треба истаћи да су станари у државним становима осећали извесну сигурност у томе што плаћају ниску кирију за стан који могу оставити у наследство, док је држава била одговорна за поправке. У очима оних који су располагали станарским правом, често је приватно власништво посматрано само кроз могуће нове издатке – за поправке, за заједничке делове зграде, за порезе на власништво (Pickvance, 2002).

Период транзиције (постсоцијализам) у Србији и Београду

У периоду од 1948. до 2011. године, *укупна популација Града Београда* је увећана приближно 2,6 пута (са 634.003 на 1.639.121 становника), а самог насеља Београд 2,9 пута (са 397.711 на 1.135.502 становника) (РЗС, 2004, 2011). Међутим, период интензивног популационог раста насеља Београд завршен је међупописним периодом од 1971. до 1981. године, са индексом пораста од 121,0. У истом периоду забележен је и максималан пораст броја становника на територији Града изван граница насеља Београд, уз индекс од 123,2. Након тога, наступила је фаза успореног популационог раста Београда. У периоду транзиције, присутан је пад стопе фертилитета и демографског старења Београда (Rašević i Penev, 2006). Негативну демографску слику употпуњује масовна емиграција, претежно високо квалификованих становника. За последња два међупописна периода (1991-2002. и 2002-2011. год.), број становника Града Београда је укупно увећан за свега 2,3%, док је демографска величина самог насеља Београд умањена за 2,8%. За овај период карактеристично је преусмеравање популационог раста на рубне делове насеља Београд, као и насеља у његовом окружењу, а унутар граница Града Београда.

Економски развитак Београда прекинут је током 1990-их година, када је дошло до пада укупног друштвеног производа (као и друштвеног производа по становнику), измена у привредној структури (смањење учешћа индустрије и пораст учешћа трговине), смањења инвестиционих улагања, опадања броја запослених уз пораст незапослености (Генерални план Београда 2021 [ГП Београда], 2003; Грчић и Раткај, 2006; Göler, Grčić & Ratkaј, 2007). Након тог периода, наступила је фаза постепене својинске и структурне трансформације и развоја привреде Београда, уз ослањање на потенцијал малих и средњих предузећа.

Као последица недовољног улагања у саобраћајну инфраструктуру, а са повећањем броја приватних аутомобила и просторним ширењем града (нарочито његовог резиденцијалног дела), јавили су се озбиљни проблеми везани за преоптерећеност радијалних саобраћајница, које воде ка центру града, као и за недостатак паркинг простора и деградацију животне средине. Размештај установа јавног сектора у Београду и даље јасно испољава висок степен централитета. Са друге стране, у периферним деловима града, са интензивнијим демографским растом, недостају објекти основног друштвеног стандарда (предшколске установе, основне школе, установе примарне здравствене заштите и др.) (Петовар, 2003).

Приватизацијом јавног стамбеног фонда, некадашњи носиоци станарског права, постали су и власници станова. Пре приватизације, припадници виших друштвених слојева, били су најчешћи носиоци станарског права над становима (доброг квалитета), углавном изграђеним на саобраћајно добро повезаним локацијама. Плави оковратници, као нижи социјални слојеви, међутим, често нису били носиоци

станарског права, те су доминирали међу власницима индивидуалних породичних кућа (често неформално саграђених) на периферији градова.

Приватизација је, такође, довела у питање адекватно одржавање стамбеног фонда (посебно заједничких инсталација, лифтова, кровова), који је, поставши власништво недовољно солвентних грађана, постао изложен убрзаној детериорацији. Посматрано из тог угла, приватизација није водила побољшању, већ погоршању стамбених услова. Са друге стране, управо некада престижне стамбене зоне, у којима нови власници нису имали финансијских средстава да одржавају старе станове, представљају одредишта процеса центрификације (Todić & Ratkaј, 2011).

Урбано-морфолошке последице транзиционог периода у Београду свој израз су добиле кроз стихијску полулегалну и илегалну надogradњу и дозиђивање постојећих, као и градњу нових стамбених и других објеката, монтажног (привременог) или трајног карактера. Такође, у централним градским зонама и даље постоје нехигијенска насеља. Недостатак станова и сиромаштво утицали су на пораст противзаконитог настањивања заједничких просторија у стамбеним зградама. Транзиција у Србији, прелазак из социјализма у неолиберални капитализам, није довољно праћена испуњавањем основних социјалних права, како би се ублажиле негативне егзистенцијалне консеквенце, које погађају социјално угрожене грађане.

Структура запослених на простору Генералног плана Београда

ISCO-88 класификација занимања (International Standard Classification of Occupations 1988), коришћена је у попису становништва Србије из 2002. године (детаљнији резултати пописа из 2011. год., који би омогућили сагледавање структуре запослених лица, нису познати у тренутку израде чланка). Ова класификација, која садржи десет основних група занимања, формирана је на основу задатака и обавеза чије извршавање подразумева одређено занимање, али и на основу потребних вештина. Вештине радници стичу формалним и неформалним образовањем и усавршавањем, при чему и радно искуство игра важну улогу.

Табела 1. Ниво вештина и потребно образовање, према ISCO-88

Ниво вештина	Образовање
Први ниво	Основно образовање
Други ниво	Средње образовање
Трећи ниво	Више образовање – без универзитетске дипломе
Четврти ниво	Високо образовање

Извор: Bergman and Joye, 2001; International Labour Office, 1990.

Табела 2. Основне групе занимања и потребан ниво вештина, према ISCO-88

Шифра / група	Група занимања	Ниво вештина
0	Војна лица	-
1	Законодавци, функционери и руководиоци – менаџери	-
2	Стручњаци	Четврти ниво
3	Стручни сарадници и техничари	Трећи ниво
4	Службеници	Други ниво
5	Услужни радници и трговци	Други ниво
6	Квалификовани радници у пољопривреди и рибарству	Други ниво
7	Занатлије и сродни радници	Други ниво
8	Руковаоци машинама и уређајима и монтери	Други ниво
9	Основна – једноставна занимања	Први ниво

Извор: Bergman and Joye, 2001; International Labour Office, 1990.

Традиционална подела запослених на беле и плаве (и, евентуално, браон) оковратнике, може се сматрати делимично превазиђеном услед растуће сложености занимања и промена у светској економији (терцијаризација и кварталаризација). Стога се, све чешће, јавља следећа категоризација запослених (Colecchia & Papaconstantinou, 1996), која је, у овом раду, највећим делом прихваћена:

1. Висококвалификовани бели оковратници (ВБ): законодавци, функционери и руководиоци – менаџери (група 1), стручњаци (група 2), стручни сарадници и техничари (група 3);
2. Нискоквалификовани бели оковратници (НБ): службеници (група 4), услужни радници и трговци (група 5);
3. Висококвалификовани плави оковратници (ВП): квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (група 6), занатлије и сродни радници (група 7);
4. Нискоквалификовани плави оковратници (НП): руковоаци машинама и уређајима и монтери (група 8), основна – једноставна занимања (група 9).

Из даље анализе, из групе занимања 9 (основна – једноставна занимања), искључени су радници подгрупе 99 – радници без одређеног занимања. Такође, у већини студија, занимања која припадају групи 0 (војна лица), третирана су засебно или су у потпуности занемаривана. С обзиром на то да су сви запослени у полицији, а који су хијерархијски позиционирани изнад занимања полицајац (нпр., полицијски начелници, инспектори и сл.), сврстани у категорију ВБ, не постоји разлог зашто се војна лица, односно категорија запослених коју превасходно чине официри и подофицири, не би сврстала у исту категорију. То је, додатно, и у складу са критеријумом о потребним вештинама које, у овом случају, захтевају усавшавање и едукацију након завршене средње школе. Такође, војна лица у Србији су, све до 1990-их и колапса Југославије, имала финансијски и резиденцијално привилегован друштвени положај.

Апсолутна већина запослених (2002. год.), на простору ГП Београда, има завршену средњу школу – 57,02%, а у складу са потребним вештинама, највише запослених са вишом или високом школом има међу ВБ – 57,49%.

У развијенијим економијама, још током 1980-их, највећи раст запослености забележен је у занимањима која захтевају високо квалификоване раднике, док је најмањи раст (и опадање) забележено у занимањима која могу обављати ниско квалификовани радници. Процес свеукупног подизања нивоа квалификација радника, присутан и у бившим социјалистичким земљама, одраз је квалитативних промена у потражњи на тржишту рада, тј. *структурних промена економије* (пад удела производног и пораст удела услужног сектора), али и промена које се одвијају *унутар сектора делатности* (контрастни развој производног и услужног сектора) (Colecchia & Papaconstantinou, 1996). Док укупан број запослених у производном сектору опада, удео радних места која захтевају ВБ наставља да расте, а удео радних места за НП брзо опада, што је очигледна последица технолошких промена (аутоматизације мануелних радњи). У услужном сектору, где је изражен раст запослености, удео НБ се увећава, слично као што се увећава и удео ВБ, док удео радних места ВП постепено опада. Такође, социјалистичке државе су стварале привредне гиганте, ослањајући се на економију размера (фордистички тип привреде), а која су уласком у процес транзиције и суочавањем са тржишном конкуренцијом пропадала или, пак, дељена на мање, флексибилније производне јединице. Овај улазак у пост-фордистичку фазу је додатно маргинализовао НП, а друштва суочио са растом незапослености (Kovács, 1999).

Табела 3. Дистрибуција запосленог становништва по категоријама (у %), 2002. год.

ВБ	НБ	ВП	НП	Непознато
51,16	19,58	9,52	13,31	6,44

Извор: РЗС, 2002.

Према резултатима пописа становништва из 2002. (РЗС, 2002), на територији ГП Београда живи 446.615 *активних становника који обављају занимање*. Од тог броја, 1,61% ради у примарном, 23,70% у секундарном, 31,80% у терцијарном, а 41,07% у кварталном сектору делатности. Контраст између централних и периферних делова ГП Београда (посматрано на нивоу катастарских општина), јасно је истакнут кроз процентуалне уделе запослених у примарном сектору делатности (од 57,42% и 51,13% у Великом селу и Сланцима, до 0,52% у Старом граду), као и у кварталном сектору делатности (од 53,12% у Врачару, до 11,66% у Великом селу). Интер- и интра-секторске промене у економији Београда довеле су до апсолутне доминације ВБ и значајног удела НБ (таб. 3). За лица која живе на простору ГП Београда, ова просторна целина представља функционално релативно затворен систем – од укупног броја запослених, чак 95,44% има место рада на овом простору. Посматрано по категоријама запослених, на територији ГП Београда живи и ради 94,90% ВБ, 96,85% НБ, 95,40% ВП и 95,73% НП.

Размештај запослених на простору Генералног плана Београда

Резиденцијалне разлике запослених

Пописна статистика у Србији сврстава станове, на основу њихове намене, у три категорије: станови за стално становање, станови за повремено становање и станови искључиво намењени обављању делатности. У складу са тим, базичне услове за становање можемо одредити на основу удела запослених, по категоријама, који живе у становима за стално становање. Према том показатељу, ВБ имају најбоље услове за становање – највећи проценат запослених (91,85%) живи у становима намењеним сталном становању и то, у просеку, у становима највеће површине (66,54m²). Са друге стране, у најгорем положају су НП, од којих чак 12,06% мора задовољавати потребе за становањем на неадекватан начин – у просторијама којима становање није примарна или стална функција. Такође, станови у којима живе НП, просечно су најмање површине (58,84m²).

Табела 4. Основни услови становања – категорије запослених у становима за стално становање, 2002.

Услови становања	ВБ	НБ	ВП	НП	Укупно
Удео у становима (у %)	91,85	89,53	89,82	87,94	90,64
Просечна величина стана (у m ²)	66,54	61,31	64,46	58,84	64,31

Извор: РЗС, 2002.

За потребе даље анализе, сви станови за стално становање су арбитражно сврстани у три категорије (Раткај, 2009): 1. станови прве категорије су сви станови који имају купатило, нужник, кухињу, струју, спољне зидове од тврдых материјала, који су прикључени на јавни водовод и канализацију и имају или централно грејање или инсталације гасовода; 2. становима друге категорије припадају станови који имају све одлике станова прве категорије, с том разликом што немају ни централно грејање ни инсталације гасовода; 3. станови треће категорије су сви остали станови. Поред станова различитих категорија, сиромашнији и социјално маргинализовани становници Београда станују и у субстандардним просторијама – пословним

просторијама (које нису адаптиране у станове, нпр. у продавницама, канцеларијама, хотелским собама) и просторијама настањеним из нужде (као што су вагони, шатори, приколице) (таб. 5).

Табела 5. Услови становања (у становима за стално становање, настањеним пословним просторијама и просторијама настањеним из нужде), 2002. год.

Услови становања	ВБ	НБ	ВП	НП	Укупно
Удео (у %) у становима 1. кат.	58,48	43,69	32,57	31,73	48,91
Просечна величина стана 1. кат. (у m ²)	67,63	61,94	61,56	59,28	65,53
Удео (у %) у становима 2. кат.	24,53	26,74	25,26	26,54	25,43
Просечна величина стана 2. кат. (у m ²)	61,02	55,62	56,82	53,71	58,43
Удео (у %) у становима 3. кат.	8,84	19,10	31,99	29,67	16,29
Просечна величина стана 3. кат.	74,64	67,86	73,45	62,97	69,85
Удео (у %) у посл. простор.	0,52	0,98	1,12	1,61	0,83
Просечна величина п. прост.	46,94	44,23	44,20	42,89	44,92
Удео (у %) у прос. наст. из нужде	0,22	0,63	0,84	1,80	0,60
Просечна вел. прос. наст. из нужде	21,99	21,83	21,21	20,38	21,13
Непознати услови	7,41	8,86	8,22	8,65	7,94

Извор: РЗС, 2002.

Највећи део станова прве категорије концентрисан је изван старих језгара Београда и Земуна (изграђених претежно пре Другог светског рата), али се налазе или у њиховој непосредној близини или су саобраћајно са њима добро повезани. У старим деловима Београда и Земуна постоји приметан удео станова који нису прикључени на даљински систем грејања или на гасовод. Податак да само 48,91% запослених живи у комунално комплетно опремљеним становима (станови прве категорије) указује на озбиљне проблеме града, посебно у његовим периферним деловима. Станови друге категорије и даље пружају добре услове за становање, посебно с обзиром на (још увек) релативно ниску цену електричне енергије, која се у овим становима често користи за грејање. Станови треће категорије имају значајне недостатке, од којих је најчешћи неповезаност на систем јавне канализације. Ово је последица непланске, тј. неформалне градње резиденцијалних објеката, али и великог броја легалних индивидуалних кућа на већим удаљеностима од центра града, које нису повезане са градским комуналним системима. Управо због сразмерно већег удела индивидуалних породичних кућа, јављају се и веће просечне површине стамбених јединица треће категорије квалитета.

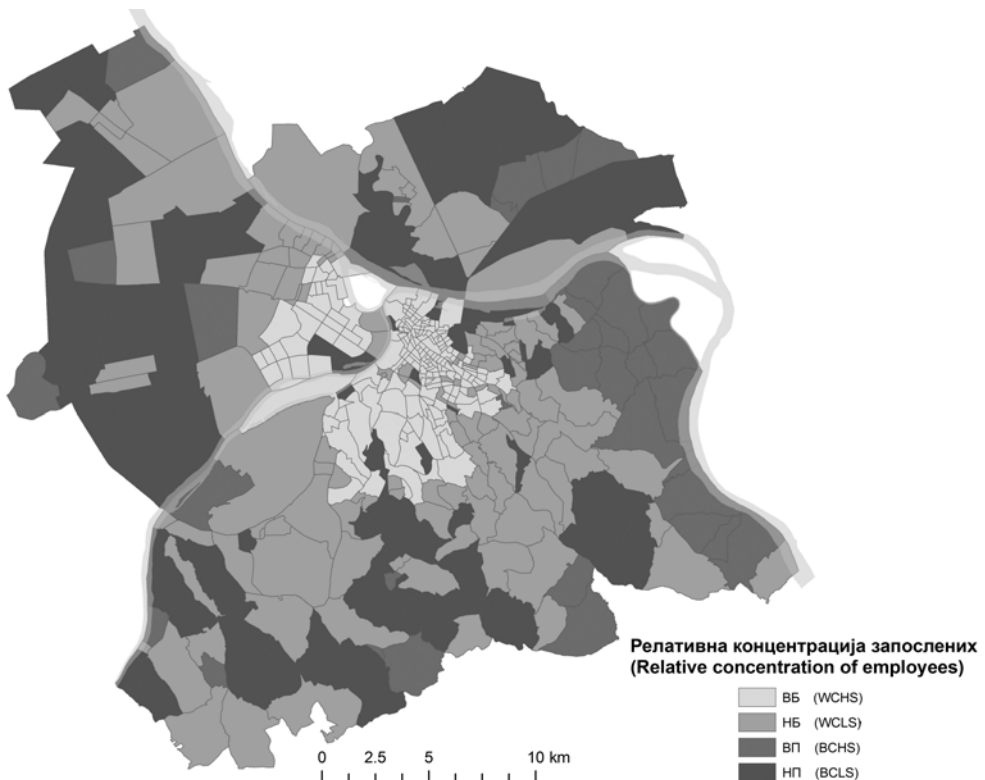
Пословне просторије и просторије настањене из нужде не испуњавају основне услове за људски достојанствено становање. На простору ГП Београда, 1,43% запослених живи у таквим објектима, међутим, посматрано по категоријама запослених, тај удео варира од 0,74% за ВБ, до 3,41% за НП оковратнике. Учешћа појединих категорија запослених, који живе у различитим стамбеним условима, рефлектују социјално раслојавање становништва, уз фаворизовање ВБ.

Место становања и миграционе одлике запослених

У циљу анализе просторног размештаја запосленог становништва и других социјалних показатеља, неопходно је дефинисати центар Београда. У овом раду је коришћен резултат ранијих истраживања, методолошки заснованих преваходно на географској регресији урбане функције рада (Redfean, 2007; McMillen, 2001), а на основу којих је центар града лоциран у близини зграде Скупштине града Београда (Старог двора), односно унутар тзв. „круга двојке“, који се уобичајено третира као централна пословна зона Београда (Раткај, 2008).

Иако је присутно мишљење да избор показатеља растојања (трошкова путовања) има занемарљив утицај на коначне резултате анализе (Small & Song, 1992; Giuliano & Small, 1993), анализа функционалне организације Београда, показала је предности употребе временских у односу на дужинска растојања (Раткај, 2009). Стога ће у овом раду, као показатељ растојања, бити коришћено *временско мрежно растојање*. Овај показатељ је заснован на секторским брзинама у мрежи линија предузећа за јавни масовни путнички саобраћај и конектора (праволинијских веза између свих центроида и стајалишта у мрежи линија јавног превоза, где је претпостављен пешачки саобраћај, уз брзину кретања од 4 km/h).

Коефицијенти локализације категорија запослених (ВБ – 0,118; НБ – 0,083; ВП – 0,208; НП – 0,205), указују на приближно двоструко већу релативну концентрацију плавих у односу на беле оковратнике, док су бели оковратници, на простору ГП Београду, распоређени приближно у складу са размештајем укупног запосленог становништва. Како би се отклонио утицај популационе величине статистичких кругова и иницијално различита апсолутна заступљеност појединих оковратника на простору ГП Београда, за картографски приказ релативне концентрације, односно просторног размештаја категорија запослених, коришћене су стандардизоване вредности (број стандардних девијација од средњих вредности) њихових процентуалних удела у укупном броју запослених по статистичким круговима. На синтезној карти (слика 1), приказана је релативна концентрација свих категорија запослених (са максималним стандардизованим вредностима).

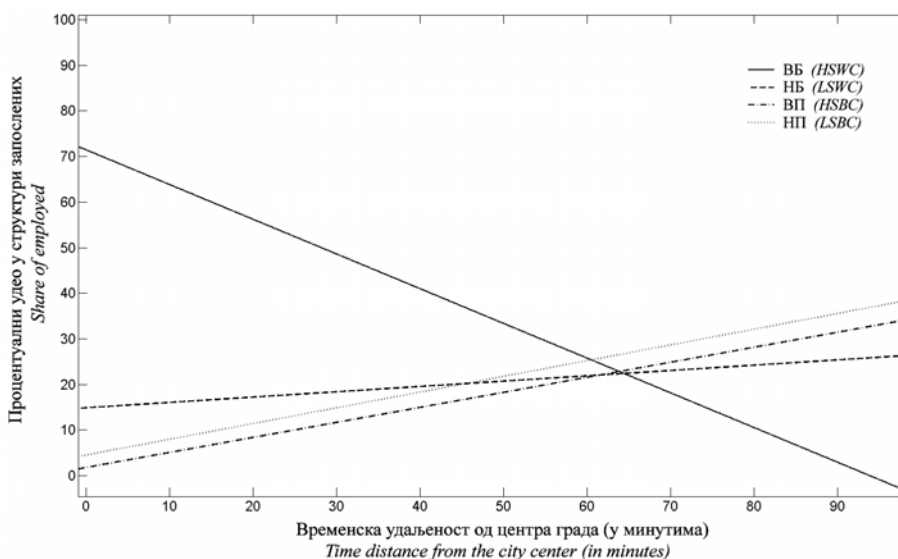
Слика 1. Релативна концентрација запослених (максималне стандардизоване вредности, према категоријама запослених), 2002. год.

Просторни размештај ВБ јасно показује висок степен централизованости. Изразито натпросечан удео ВБ присутан је у највећем делу општина Стари град, Врачар, Савски венац, али и у центру града ближем делу Новог Београда, као и у деловима катастарских општина Вождовац, Чукарица, Палилула, Звездара и Земун (такође лоцираним ближе центру града и саобраћајно добро интегрисаним). Централни делови Београда, у којима су ВБ исподпросечно заступљени, углавном одговарају девастираним зонама са субстандардним условима за становање или зонама се претежно нестамбеном функцијом. ВБ су, такође, исподпросечно заступљени у пространој периферији, често изван континуално изграђеног урбаног ткива.

НБ, према месту становања, имају високо учешће у укупном запосленом становништву у широкој зони, која окружује централни и саобраћајни врло доступан градски простор, у којем доминирају ВБ. Висока заступљеност НБ изражена је у делу општине Палилула северно од Дунава, затим у Звездари (Миријево, Мали мокри луг, Велики мокри луг), Гроцкој (Калуђерица, Болеч), Вождовцу (Кумодраж, Бели поток, Јајинци), деловима Раковице (Кнежевац), пространом делу Чукарице (од Макиша на северу, до Велике Моштанице на југу), затим у Земуну (изван старог градског језгра, до Батајнице на северу).

ВП, као категорија запослених, према месту становања, доминира у периферном делу ГП Београда. Међутим, треба нагласити њихово изузетно високо учешће у претежно пољопривредном делу Београда (више од 2,5 ст. вредности), односно у деловима општина Палилула и Гроцка, уз десну обалу Дунава, као и у делу насеља Овча.

НП имају изражен периферни положај, према месту становања, у односу на беле оковратнике, с тим што је евидентна њихова мања заступљеност у пољопривредним зонама. Натпросечна заступљеност НП у централније лоцираним деловима града, превасходно је везана за простор са субстандардним условима за становање.

Слика 2. Линеарни тренд размештаја места становања запосленог становништва, 2002. г.

Линеарни тренд удела различитих оковратника у запосленом становништву, по статистичким круговима, а са удаљавањем од центра града, приказан је на слици 2.

Просечна временска удаљеност места становања запослених становника од центра Београда је 30,41min. Према степену централитета места становања, можемо издвојити три категорије запослених: 1. ВБ са високим степеном централитета; 2. НБ са умереним степеном централитета; 3. ВП и НП са ниским степеном централитета. Постојећа зоналност места становања различитих категорија запослених становника последица је наслеђене резиденцијалне структуре из пре-социјалистичког, а посебно социјалистичког периода, али и каснијих миграција, у периоду између пописа становништва 1991. и 2002. год., када је Србија ушла у период транзиције и либерализације тржишта станова.

Наша пописна статистика не региструје промену стамбене јединице, уколико она истовремено не подразумева и промену насеља. С тим у вези, међу запосленима, који се воде као да нису мењали место становања, налазе се и они који су мењали стамбене јединице у зависности од потреба – фазе у животном циклусу, месту рада и сл., али при томе нису мењали и само насеље у којем станују.

Табела 6. Просторни размештај запослених (процентуално одступање у односу на просечну временску удаљеност места становања од центра града), 2002.

Миграционе одлике	ВБ	НБ	ВП	НП	Укупно запослени
Досељени до 1990.	-7,92	6,72	17,01	17,00	1,45
Досељени од 1991. до 2002.	-0,63	14,46	26,87	27,39	9,92
Нису мењали место становања	-14,09	0,74	14,89	8,77	-5,19
Укупно досељени	-6,11	8,98	19,67	19,64	3,65
Укупно запослени	-9,50	5,57	17,58	15,87	0,00

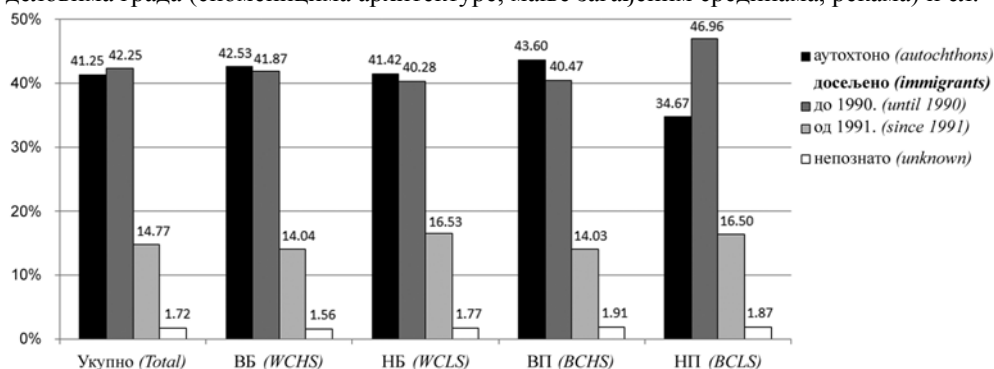
Извор: РЗС, 2002.

Запослени који нису мењали своје место становања, у просеку, живе најближе центру града (таб. 6). Зоналност, односно различити степени централитета, присутни су и код ових, условно посматрано, аутохтоних становника и делимично одговарају укупном размештају издвојених категорија запослених (најближе центру станују ВБ, затим НБ, а најдаље НП и ВП). Код запослених који нису мењали место становања, евидентна је разлика у просечној временској удаљености од центра града између НП и ВП (6,12%). Приближавању постојећих (2002. год.) просечних удаљености од центра града, код ових категорија запослених, допринели су управо досељени радници, односно њихова места становања. Такође, у укупној структури запослених на простору ГП Београда, већи удео досељених имају НП, који су, насељавањем на великим удаљеностима од центра града, умањили иницијалну разлику, која постоји код радника који нису мењали место становања.

Међу запосленим становницима, који су имигрирали у Београд, а према периоду досељавања, могу се издвојити две категорије: досељени до 1990. године; досељени од 1991. до 2002. год. Све до почетка 1990-их година, у градовима у Србији, доминирало је јавно власништво над стамбеним јединицама. Станови су се додељивали запосленим, који су за те станове плаћали симболичне кирије. Право првенства, при добијању станарског права, имали су запослени на вишем положају на друштвеној хијерархијској лествици. На тај начин је дубоко утемељена зоналност места становања запослене популације на простору Београда. Запослени на важнијим радним местима и у боље ранжираним предузећима/институцијама насељавали су централну градску зону, Нови Београд, али и поједина насеља на релативно већим удаљеностима од центра града, али са натпросечним квалитетом станова и урбане инфраструктуре (Дедиње, Сењак, али и део насеља Голф и др.).

С обзиром на просторни развој града, просечна удаљеност места становања запослених који су се доселили у периоду од 1991. године, већа је у односу на раније досељене. Међутим, либерализација тржишта станова није нарушила раније

успостављену зоналност – и даље су се најближе центру досељавали ВБ и НБ, а најдаље плави оковратници. Управо то је последица наслеђа – урбанизације у периоду пре социјализма, али посебно током социјализма, када је Београд доживео огроман популациони раст, као и социјалну резиденцијалну сегрегацију, уз формирање престижних делова града, делова града за тзв. средњи слој становништва и јефтине, претежно периферне зоне. Фактор који примарно детерминише избор места становања досељених у периоду либерализације тржишта станова је материјално стање, односно приходи запослених. Тек у тако суженом избору станова, условљеним финансијским фактором, могу деловати други фактори, као што су породично стање (фаза у животном циклусу), место рада, личне преференције према појединим деловима града (споменицима архитектуре, мање загађеним срединама, рекама) и сл.

Слика 3. Процентуални удео досељених и аутохтоних запослених, према категоријама

Највећи удео запослених који нису мењали место становања припадају ВП, што је у директној вези са традиционалним начином живота и везаношћу пољопривредника за земљу. НП имају највећи удео досељених до 1990. године, одражавајући политику брзе индустријализације, тј. досељавања неквалификованих и полу-квалификованих радника са села за рад у индустријским предузећима. Од 1991. године, сразмерно висок удео досељених НБ и НП, у односу на ВБ и ВП, може се посматрати кроз призму већег значаја услужног сектора (посебно релевантно за НБ), али и економске кризе и ратних сукоба, који су највише погодили ниско квалификоване раднике.

Полазишта досељеног запосленог становништва

У циљу разумевања миграција запосленог становништва на простору ГП Београда, издвојено је више територијалних јединица, која репрезентују њихова емиграциона полазишта (таб. 7).

Највише запослених дошло је из централне Србије – 21,36% од укупног броја запослених на простору ГП Београда (таб. 7). То се може објаснити доскорашњим моноцентричним развојем Србије, при чему се највећи део привреде концентрисао у њеном главном граду. Разлози су, дакле, пре свега, економске природе и узроковани недостатком радних места у унутрашњости Србије, али и другим привлачним силама Београда – концентрацијом школства, здравства и других јавних услуга. Са простора Србије у целини (са покрајинама и Градом Београдом) у Београд се доселило чак 38,52% од укупног броја запослених. Међутим, поставља се питање: зашто се мали број запослених доселио у периоду након 1991. године? Одговор на то питање, вероватно, треба тражити у формирању тржишта станова, који су, својим ценама, постали недоступни већини нагло осиромашених становника Србије.

Табела 7. Временске одлике миграција запосленог становништва, према полазишту.

Полазиште запослених	Мигранти према периоду досељавања (у %)				Удео миграната у укупно запосленом становништву, према периоду досељавања (у %)			
	До 1990.	Од 1991. до 2002.	Непоз.	Укупно	До 1990.	Од 1991. до 2002.	Непоз.	Укупно
Град Београд	60,22	33,33	6,45	100,00	4,92	2,72	0,53	8,17
Ц. Србија	82,99	14,68	2,34	100,00	17,73	3,14	0,50	21,36
Војводина	80,45	16,92	2,63	100,00	4,59	0,97	0,15	5,70
КиМ	89,63	8,25	2,12	100,00	2,94	0,27	0,07	3,28
Црна Гора	80,19	17,90	1,91	100,00	1,92	0,43	0,05	2,39
БиХ	61,47	37,12	1,42	100,00	4,43	2,68	0,10	7,21
Македонија	89,83	8,17	2,00	100,00	1,19	0,11	0,03	1,32
Словенија	71,96	26,51	1,53	100,00	0,34	0,12	0,01	0,47
Хрватска	46,97	52,07	0,96	100,00	3,70	4,11	0,08	7,88
Иностранство	64,65	22,83	12,51	100,00	0,37	0,13	0,07	0,57
Непознато	33,29	27,28	39,43	100,00	0,13	0,10	0,15	0,38
Укупно	71,92	25,14	2,93	100,00	42,25	14,77	1,72	58,75

Извор: РЗС, 2002.

Од бивших југословенских република, највише запослених се доселило са простора Хрватске (7,88%) и Босне и Херцеговине (7,21%), а најмање из Словеније (0,47%). У Словенији није постојало јаких push и pull фактора, који би усмерили миграције запослених у смеру Београда. Некадашња престоница Југославије није представљала важну дестинацију ни за становништво из иностранства, посебно у периоду до 1990. године, односно до постепеног отварања тржишта и уплива страног капитала. Са друге стране, бројне миграције из Хрватске и Босне и Херцеговине нису биле узроковане само економским фактором, већ и ратним сукобима. Такву претпоставку сугеришу подаци о временској дистрибуцији миграната из ових земаља, који значајно одступају од вредности за укупно досељено запослено становништво (71,92% досељених до 1990. године и 25,14% досељених од 1991. године). Те вредности за Босну и Херцеговину износе 61,47%, за период до 1990. године, и 37,12%, за период од 1991. године, док за Хрватску – 46,97%, за период до 1990. године, и 52,07%, за период од 1991. године. Хрватска је до ратних сукоба била друга по степену развијености република, одмах иза Словеније, те отуда мали број миграната до 1990. године. Важно је нагласити да избеглице и интерно расељена лица нису третирана као стално становништво Београда пописом из 2002. године, па тако и нису укључена у ову анализу.

Највећи број миграната са Косова и Метохије и из Македоније доселио се до 1990. године. У питању су популационо релативно мале територије (са приближно по два милиона становника, према попису 1991), те је стога индикативно да је чак 3,28% од укупно запослених на простору ГП Београда дошло са Косова и Метохије. Специфично полазиште представља и Црна Гора, која је 1991. године имала свега око 615 хиљада становника, а из ње је дошло 2,39% од укупног броја запослених у Београду.

Миграције запосленог становништва са простора Града Београда, локалног су карактера и представљају континуирани процес промене места становања услед измењених потреба и социјалних одлика (финансијских, породичних) запослених.

Посматрано за све запослене мигранте (таб. 8), просечна временска удаљеност од центра града зависи од периода досељавања – мигранти досељени до

1990. године живе ближе центру града, у односу на оне досељене касније. То је у основи, наравно, последица демографског раста и просторног ширења Београда. Међутим, супротан тренд је испољен за досељено становништво из Централне Србије, Косова и Метохије и иностранства. У ратом и економском кризом осиромашеној Србији (посебно њеном централном делу и јужној покрајини), сразмерно мали број становника се могао доселити у Београд. Они који су, пак, то могли и желели, били су имућнији грађани, који су преферирали места становања ближе центру града (доминантно „бели оковратници“). Такав тренд је присутан и за досељене из иностранства од 1991. године, који, такође, већим делом припадају белим оковратницима. Супротно, највећа позитивна разлика у временској удаљености од центра града између два посматрана периода, забележена је код досељених из Хрватске – 19,73%. Највећи број досељених из Хрватске у периоду од 1991. године концентрисан је у општини Земун, што је делимично у вези са локалном влашћу у тој општини, која је подстицала неформалну градњу, посебно за досељене из ратом угрожених простора некадашње Југославије. У Земун је приближно 22,05% запослених становника досељено из Хрватске, од 1991. до 2002. год., што је значајно више у односу на било коју другу општину. Такође, у погледу одступања од просечне удаљености од центра града, са једне стране се налазе досељени из Словеније (-11,99%) и Црне Горе (-9,45%), а са друге тзв. локални мигранти, са простора Града Београда (чак +32,83%). Овај податак говори о финансијском положају имиграната (а онда и о квалификацијама запослених), када су у питању досељени из Словеније и Црне Горе, односно о значају промене места становања за локалне мигранте у циљу задовољавања новонасталих стамбених потреба, које не зависе у већој мери од близине центру града.

Табела 8. Просторне одлике миграција запосленог становништва (одступање од просечне временске удаљености од центра града), према полазишту.

Полазиште запослених	Одступање од просечне удаљености од центра града (у %)			
	До 1990.	Од 1991. до 2002.	Непознато	Укупно
Град Београд	32,45	36,05	19,69	32,83
Ц. Србија	-2,09	-6,56	-1,60	-2,74
Војводина	-6,81	-1,58	-4,45	-5,86
Косово и Метохија	9,54	5,11	3,60	9,04
Црна Гора	-9,71	-8,45	-8,00	-9,45
БиХ	-3,01	1,76	3,49	-1,15
Македонија	-7,44	-2,48	-6,33	-7,01
Словенија	-14,96	-3,48	-19,57	-11,99
Хрватска	-2,45	17,28	1,36	7,86
Иностранство	-9,31	-16,14	-13,00	-3,85
Непознато	1,46	-1,32	-10,09	-11,33
Укупно	1,45	9,92	3,76	3,65

Извор: РЗС, 2002.

У структури укупно досељеног запосленог становништва доминирају ВБ са 50,05%, затим следе НБ са 19,52%, НП са 14,80% и ВП са 9,14% (6,50% има непознато радно место). Таква структура досељеног становништва, у општим цртама, одговара структури радних места, односно потражњи за послом на простору ГП Београда. Најлошију структуру занимања имају локални мигранти, односно мигранти са простора Града Београда. У мигрантима са овог простора, ВБ учествују са 12,54% мање миграната у односу на просечан удео у укупно досељеним, док сви остали оковратници имају натпросечне уделе. Структура миграната са Косова и Метохије такође је лошија од просечне: НП има више за 5,13%, а ВБ мање за 4,88%. Висок удео у структури миграната из Војводине имају ВБ: за 6,90% више у односу на просек укупно досељеног становништва. Слично одступање показују и мигранти из Црне

Горе: ВБ има више за 8,49%, а НП мање за 5,29%. Ипак, најизраженије одступање од просека присутно је код миграната из Словеније, где ВБ има више за чак 19,51%, а осталих мање – НБ за 5,38%, ВП за 5,40% и НП за 8,18%. У мигрантима из иностранства, значајно натпросечан удео имају ВБ (за 8,76%), а најнижи НП (мање за 6,79%).

Поређењем структуре миграната између два периода досељавања, у структури миграната из централне Србије, удео ВБ повећан је за 12,01%, међу мигрантима из Косова и Метохије за 10,80%, а Македоније за 12,03%. Као што је већ назначено, у питању су простори са којих се огромна већина миграната доселила до 1990. године, а затим су то могли само имућнији и боље квалификовани радници. Са друге стране, Хрватска је пример утицаја и принудних, а не само економски мотивисаних миграција. Тако је удео ВБ, између два посматрана периода, опао за читавих 15,93%, док су удели других оковратника повећани (највише НП – за 8,60%). Таква радна структура досељених из Хрватске налази се у јасном дисбалансу са структуром радних места у Београду.

Закључак

Процес убрзане индустријализације, у Србији и Београду, изазвало је и повећање броја дневних миграција на релацији село – град. Док су такве дневне миграције у развијеним земљама Запада биле везане за лични избор становништва да задовољи своје стамбене потребе (здравија и безбеднија средина, већи стамбени простор и сл.) изван густо изграђеног урбаног простора, у социјалистичким друштвима оне представљале принудно решење сиромашних радника, који нису добили станарска права. При тумачењу ових дневних миграција треба имати у виду и лошу саобраћајну и другу физичку и социјалну инфраструктуру у руралним срединама.

Социјалистички систем управљања градовима није остварио идеал једнакости, већ само генерисао нова раслојавања. Иако је структура занимања у социјалистичким градовима била слична оној у тржишним економијама, привилегије појединих група значајно су се разликовале – радници са стручним и образовним квалификацијама били подређени политичким ауторитетима. При самој расподели станова у јавном власништву, највећу улогу имала су два фактора: предузеће у којем је запослени радио и врста посла који је обављао. Успешнија и „важнија“ (барем у очима власти) предузећа или институције, могле су својим запосленим обезбедити већи број стамбених јединица (које су обично биле квалитетније и пружале боље услове за становање). Такође, од значаја је била и хијерархија занимања у самом предузећу/институцији – првенство избора, у процесу додељивања станова, имали су запослени који су имали виши хијерархијски положај. На тај начин је дубоко зацртана зоналност места становања различитих категорија запосленог становништва у Београду, делимично и као последица пре-социјалистичког урбаног развоја.

До уласка Србије у период транзиције и либерализације тржишта некретнина, Београд је већ имао јасно дефинисане елитне резиденцијалне зоне, али и зоне намењене становању сиромашних слојева становништва, често на периферним локацијама и са неформално изграђеним стамбеним објектима. Стога не чуди што рецентне миграције запосленог становништва прате постојећи образац – најближе центру града досељавају се ВБ, а најдаље плави оковратници. Просторни размештај места становања досељаваног становништва, ипак, није искључиво генерисан економским фактором, већ и принудним миграцијама, услед ратних сукоба у бившој СФРЈ, који су највише погодили рањиве социјалне групе – ниско квалификоване раднике и незапослене.

Социјалистичко и пост-социјалистичко урбано планирање није решило проблем недовољне заступљености јавног сектора и инфраструктуре у периферним деловима града. То нам може само учврстити претпоставку о даљој социјалној поларизацији резиденцијалног простора Београда.

Литература

- Bergman, M.M., & Joye, D. (2001). *Comparing Social Stratification Schemas: CAMSIS, CSP-CH, Goldthorpe, ISCO-88, Treiman, and Wright*. Cambridge: Cambridge Studies in Social Research.
- Buckley, R.M., & Mini, F. (2000). *From Commissars to Mayors: Cities in the Transition Economies*. Washington, DC: The World Bank.
- Colecchia, A., & Papaconstantinou, G. (1996). *The Evolution of Skills in OECD Countries and the Role of Technology*. STI Working Papers 1996/8. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Enyedi, G. (1992). Urbanization in east central Europe: social processes and societal responses in the state socialist systems. *Urban Studies*, 29 (6), 869-880.
- French, R. (1995). *Plans, Pragmatism and People: The Legacy of Soviet Planning for Today's Cities*. London: UCL Press.
- Giuliano, G., & Small, K.A. (1993). Is the journey-to-work explained by urban structure? *Urban Studies*, 30(1), 1485-1500.
- Göler, D., Grčić, M., und Ratkaj, I. (2007). Tendenzen der jüngeren industriellen Entwicklung in Serbien und ihre regionale Differenzierung – untersucht mit einem quantitativen Analyseansatz. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 149, 109-132.
- Harris, C.D. (1970). *Cities of the Soviet Union: Studies in Their Functions, Size, Density, and Growth*. Chicago: Rand McNally.
- International Labour Office (1990). *International Standard Classification of Occupations, ISCO-88*. Geneva: ILO.
- Konrad, G., & Szelenyi, I. (1974). Social conflicts of under-urbanization. In A.A. Brown, J.A. Licari and E. Neuberger (eds), *Urban and Social Economics in market and planned economies, Vol. 1* (pp. 206-226). New York: Praeger.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press.
- Kovács, Z. (1999). Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction. *GeoJournal*, 49, 1-6.
- Ladanyi, J. (1989). Changing patterns of residential segregation in Budapest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(1), 555-572.
- Lewis, R.A., & Rowland, R.H. (1979). *Population Redistribution in the USSR: Its Impact on Society, 1897-1977*. New York: Praeger.
- Mateju, P., Vecernik, J., & Jerabek, H. (1979). Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: the Example of Prague. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3, 181-201.
- McMillen, D.P. (2001). Nonparametric employment subcenter identification. *Journal of Urban economics*, 50, 448-473.
- Murray, P., & Szelenyi, I. (1984). The city in the transition to socialism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 8, 90-107.
- Ofer, G. (1976). Industrial Structure, Urbanization and the Growth of Socialist Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 90, 219-244.
- Pickvance, C. (2002). State Socialism, Post-Socialism and their urban Pattern: Theorizing the Central and Eastern European Experience. In J. Eade and C. Mele (eds), *Understanding the City* (pp. 183-202). Oxford: Blackwell.
- Rašević, M., i Penev, G. (2006). Demografska slika Beograda na početku 21. veka. *Stanovništvo*, 44(1), 81-96.
- Redfearn, C.L. (2007). The topography of metropolitan employment: Identifying centers of employment in a polycentric urban area. *Journal of Urban Economics*, 61(3), 519-541.
- Sailer-Fliege, U. (1999). Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, 49, 7-16.
- Small, K.A., & Song, S. (1992). 'Wasteful' Commuting: A Resolution. *Journal of Political Economy*, 100(4), 888-898.
- Smith, D.M. (1996). The Socialist City. In G. Andrusz, M. Harloe and I. Szelenyi (eds), *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 70-99). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Stevanović, R. (2004). Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine. *Stanovništvo*, 1-4, 109-126.
- Struyk, R. (1996). *Economic restructuring of the Soviet Bloc: The case of housing*. Washington, D. C.: The Urban Institute.
- Szelenyi, I. (1983). *Urban inequalities under state socialism*. New York: Oxford University Press.
- Szelenyi, I. (1996). Cities under socialism – and after. In G. Andrusz, M. Harloe and I. Szelenyi (Eds), *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist countries* (pp. 286-317). Oxford: Blackwell.
- Todorčić, J., & Ratkaj, I. (2011). Neighborhood perception as an indicator of gentrification in central zone of Belgrade. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic" SASA*, 61(3), 63-79.

- Tsenkova, S., & Buckley, R.M. (2004). Housing policy in transition cities: the unfinished agenda. In S. Tsenkova and Z. Nedović-Budić (eds), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (pp. 21-50). Heidelberg: Physica-Verlag.
- Vujović, S. (1986). O promenama u društvenoj i prostornoj strukturi Beograda. *Ideje*, 16(4), 113-134.
- Vujović, S. (1995). Urbano i stambeno pitanje u svetlu svojinskih promena – skica za sociološku analizu. *Luča*, 12 (1-2), 272-278.
- Генерални план Београда 2021. (2003). Генерални план Београда 2021. *Службени гласник*, 23, 1-263.
- Грчић, М., и Раткај, И. (2006). Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988-2005). *Гласник Српског географског друштва*, 86(2), 97-112.
- Петовар, К. (2003). Социјални развој и регионалне границе на примеру региона Београд. У Б. Стојков (ур.), *Београд и његов регион* (стр. 202-209). Београд: Географски факултет.
- Раткај, И. (2008). Дефинисање центара рада у урбаном простору – пример Београда. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 56, 117-130.
- Раткај, И. (2009). *Просторно-функционална организација Београда*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Републички завод за статистику (2002). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002*. [база података]. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2004). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002*. Становништво, књига 9: Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. – подаци по насељима. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2009). *Статистички годишњак Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2011). *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. Први резултати*. Београд: Републички завод за статистику.

SPATIAL-SOCIAL DIFFERENTIATION AND MIGRATION CHARACTERISTICS OF THE EMPLOYED POPULATION IN BELGRADE

IVAN RATKAJ^{1*}

¹ *University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia*

Abstract: This article explains the genesis, effects of different factors (historical, economic, political-strategic, urban planning ones), and dynamics of spatial-social differentiation of the employed population in Belgrade. Special attention is paid to analysis of recent migration of employees during the period 1991-2002, which corresponds to the initial phase of liberalization of the housing market when financial constraints and subjective preferences of families and households started to act. This analysis represents the basis for scientific forecast of trajectories of socio-residential development of the city.

Keywords: urbanization, spatial differentiation, social differentiation, housing, migrations, employees, Belgrade.

Introduction

Historical heritage, socialist strategy of urbanization and economic development, as well as political-economic and social transition, are important determinants of contemporary spatial differentiation of the employed population in cities of Serbia. According to the theory of modernization (Pickvance, 2002), developing countries should follow the economic path of the developed Western countries, which includes harmonization of processes of urbanization and industrialization, i.e. urbanization, as result of economic restructuring and technological progress. Konrad and Szelenyi (1974) were first to define *under-urbanization*, as a phenomenon of the former socialist countries, with urbanization at the lower level in comparison to Western countries at a similar level of economic development. This imbalance is the result of the pursuit of rapid industrial growth, without accompanying growth of urban population, which was later, in a voluminous literature, explained by the concepts of economizing of urbanization, investment priorities and forced industrialization (Ofer, 1976, Murray & Szelenyi, 1984; Sailer-Fliege, 1999; Pickvance, 2002). In order to successfully funding expensive industrialization, the state had to manage centralized fiscal system, maximizing the investment in the industry, while minimizing the allocation of limited resources in unproductive sectors (Kornai, 1992). The consequence of this is also the lack of investments in transport and public service facilities (education, health care, culture), as well as in residential sector. From the economic point of view, such a strategy is direct towards the concentration of capital-intensive industries in the cities and labor-intensive agricultural production in rural areas. Murray and Szelenyi (1984) developed and modified theory of under-urbanization, which considers urbanization primarily as an expense. Within European socialist countries, they identified the phase of *socialist intensive urbanization*, in which the share of employees in the industry stops growing and begins to decline, and investments in infrastructure starts to rise (the focus gradually moves toward the sphere of consumption and services) (Szelenyi, 1996).

Beside under-urbanization, there are opposing ideas, according to which the state-sponsored industrialization contributed to the exaggerated growth of urban population, which could be, also defined as *over-urbanization* (see Harris, 1970; Lewis & Rowland,

* E-mail: ivanratkaj@sbb.rs

1979; Enyedi, 1992). According to the World Bank report in 2000, the former socialist countries of Eastern Europe except Albania had significantly higher proportion of population in cities than other countries with similar gross domestic product per capita (Buckley & Mini, 2000). In addition, some authors use the terms over-industrialization and over-urbanization to describe the *dual imbalance* created under socialism (Tsenkova & Buckley, 2004).

Specificities (i.e. individualities), both at national and lower hierarchical levels, are a consequence of different heritage, different urban and regional organizations of states, and differences in ideological approaches to the role and development of cities. When forecasting the urban developing trajectories in former socialist countries, it should be noticed that the main source of population growth of cities in the decades after World War II was the migration from villages to cities, with relatively high levels of fertility. Gradually, internal migration weakened and fertility rates declined. Today, these countries, especially Serbia, are facing the problem of depopulation, caused by the negative natural increase and net migration.

Limitations of census methodology cause partial obscure of the exact number of urban population in Serbia. The nonscheduled census in 1948 applied the principle of administrative legacy, which recorded 34 urban settlements (so-called “traditional cities of Serbia”). From the first regular census in 1953, until the census in 1971, methodology was based on dual (statistical and demographic) criteria, and after that period – on administrative and legal criteria (which roughly differ only urban and other settlements) (Stevanović, 2004). For these reasons, statistical data of the shares of urban population in Serbia for 1953 (22.5%) and 2002 (56.4%), should be taken with caution (Републички завод за статистику [PЗС], 2009).

Social Geography of Serbia and Belgrade in the period of socialism

Urban planning in socialist countries (including Serbia and former Yugoslavia), was devoid of any influence of land rent and the market. After the WW II, the private ownership of urban land was abolished by expropriation and nationalization, transforming a large part of the urban housing stock (especially buildings with multiple dwelling units) into public property (Vujović, 1995). The ruling ideology considered removing the housing stock out of market as an advantage, which should make housing available at very low leasing rates. Public ownership of housing stock was one of the most important means by which the state sought to maintain relatively uniform housing conditions for all citizens.

Additionally, the idea was to keep capacities of service and public sectors corresponding to the number of inhabitants – people should satisfy the most of the daily needs within their residential blocks, composed of similar housing units. Residential blocks were parts of the larger urban units with a wider range of services. However, the system of accessibility designed in this way implies the need for centralization of higher rank services – the central parts of the city remained privileged because of the better accessibility of services and the concentration of specialized institutions (which is, in part, a consequence of the historical heritage). City center remained the most accessible and functionally the most important urban area throughout the socialist period (Smith, 1996; Sailer-Fliege, 1999).

Public transport had a role to ensure satisfactory access to the place of work, recreation and other destinations. On the other hand, dispersed infrastructure investments and public services across the network of settlements are not effective, and equality had to be combined with efficiency. Therefore, the economy of scale was applied in the public sector. However, economic efficiency should not be a criterion for the location of non-economic institutions such as schools and hospitals. An insufficient number of inadequately located facilities of social standard (Vujović, 1995) characterize Belgrade (and other cities in Serbia).

In Serbia, the *lack of urban housing space* became evident almost immediately after the introduction of socialism. The rapid industrialization strategy was mainly based on the employment of unskilled and semi-skilled labor from the countryside. In Yugoslavia, during the period 1948-1981, approximately 6.5 million inhabitants were moved from villages to towns, which represents “one of the most dramatic rural exodus recorded in economic history” (Vujović, 1995). The villages have suffered strong depopulation and aging, which, in some cases, led to their disappearance.

Due to the lack of urban dwelling units, housing was deformed in a specific form of awards – the allocation of dwellings was based on “social credits”, i.e. on the priority of people who performed the “important” jobs. The governing nomenclature and the employees whose work was more valued by the state point of view, received the biggest state subsidies (Szelenyi, 1983; Smith, 1996; Sailer-Fliege, 1999).

Numerous studies on segregation in European socialist capitals confirm its decline in comparison to the pre-socialist period (Ladanyi, 1989; French, 1995; Mateju, Vecernik & Jerabek, 1979). However, those studies pointed a strong segregation of highly educated population, followed by the segregation of those with the lowest education. Medium-educated population is the least residentially isolated. Additionally, the specificity of residential segregation in the former socialist countries of Europe, is reflected by the predominant presence of middle and upper classes in the newer residential buildings, and by biggest presence of low class in individual family houses on the periphery.

For the leading people in politics, police, army, art and science, elite apartments were built in Belgrade. Such are apartments in some blocks in New Belgrade, then in the area near the sport center “25th May”, in Banjica and Višnjička Banja settlements, in Vračar municipality, as well as buildings in the zone of Knez Mihailova Street (the main pedestrian zone in the city), etc. On the other hand, there were a large number of unskilled and low skilled, but also other workers, who were forced to semi-legally and illegally build their houses on the outskirts of Belgrade, in order to resolve the existing housing problems (Vujović, 1986). Cities in Serbia mostly have non-urbanized periphery, largely comprised of informally constructed, often substandard individual family houses. With the exception of some workers’ settlements, rural housing remained mostly in the private sector. In addition, due to the lack of reconstruction and revitalization of older parts of Belgrade, there are slums, i.e. unsanitary settlements, inhabited predominantly by Roma population.

Since the late 1980s, many experts and politicians perceive a large number of apartments in the public ownership as one of the main problems (Struyk, 1996). They consider private property as far more efficient than the public one, claiming that the low rent system constrains the development of housing market. However, it should be noted that the tenants in public housing system felt some kind of security in paying a low rent for the apartments, which they could leave an inheritance, while the state was responsible for maintains and repairs. In the eyes of those who had the tenants right, private property was often identified only as a possible new expenditure – for repairs, for shared parts of building, for taxes on property (Pickvance, 2002).

The transition period (post-socialism) in Serbia and Belgrade

In the 1948-2011 period, *the total population of the City of Belgrade* has increased approximately 2.6 times (from 634,003 to 1,639,121 inhabitants), and of the Belgrade settlement – 2.9 times (from 397,711 to 1,135,502 inhabitants) (P3C, 2004, 2011). However, the period of rapid population growth of the Belgrade settlement was finished during the 1971-1981 intercensal period, with the growth index of 121. In the same period, the maximum population growth of the City, outside the Belgrade settlement, was recorded with an index of 123.2. This was followed by the phase the slow population growth of Belgrade. In the transition period, decline of fertility rate and demographic aging of Belgrade were

evident (Rašević i Penev, 2006). The negative demographic picture is completed by the mass emigration, mostly of highly skilled inhabitants. For the last two intercensal periods (1991-2002 and 2002-2011), the population of the City of Belgrade increased by only 2.3%, while the demographic size of the Belgrade settlement decreased by 2.8%. This period is characterized by the redirection of population growth toward the edge parts of the Belgrade settlement, as well as toward the settlements in its surroundings, but still within the borders of the City of Belgrade.

Economic development of Belgrade was interrupted during the 1990's, when there was a decline of GDP (as well as of GDP per capita), changes in economic structure (reduction of the industry share and increase of the trade share in total economy), fall of investments, decline in the number of employees together with the rise of unemployment (Генерални план Београда 2021 [ГП Београда], 2003; Грчић и Раткај, 2006; Göler, Grčić & Ratkaj, 2007). This period was followed by the phase of gradual property and structural transformation and economic development of Belgrade, relying on the potential of small and medium enterprises.

As a result of insufficient investment in transport infrastructure, and with increasing number of private cars and the expansion of the city (especially of its residential part), some serious problems appeared, such as those related to the overload of the radial roads leading to the city center, the lack of parking space and environmental degradation. Spatial distribution of public sector institutions in Belgrade still clearly expresses a high degree of centrality. On the other hand, in the peripheral parts of the city, with more intensive demographic growth, experience the lack facilities of basic social standard (preschools, elementary schools, healthcare facilities, etc) (Петрова, 2003).

With the privatization of public housing stock, the former holders of tenancy rights became the dwelling owners. Before privatization, members of higher social classes were the most common tenancy right holders on good quality dwellings, built mainly on well-connected locations. Blue-collar workers, as lower social classes, however, frequently did not have tenancy rights, and were predominately the owners of individual houses (often informally built) on the outskirts of cities.

Privatization has also raised the issue of the adequate maintenance of housing stock (especially of common installations, elevators, roofs), which being a property of citizens that were not solvent enough, became exposed to rapid deterioration. Seen from this perspective, privatization has not led to improvement, but deterioration of housing conditions. On the other hand, former prestigious residential zones, where new owners did not have the financial resources to maintain the old flats and houses, represent the target of gentrification process (Todorčić & Ratkaj, 2011).

Urban-morphological consequences of the transition period in Belgrade obtain their expression in spontaneous (uncontrolled) semi-legal and illegal extensions of existing buildings and in the construction of new residential and other buildings, either of temporary or permanent character. Additionally, unsanitary slums still exist in central city zones. Lack of dwelling units as well as poverty has affected the growth of illegal moving into collective spaces in residential buildings. The transition in Serbia, the shift from socialism to neoliberal capitalism, was not sufficiently followed by provision of the basic social rights, in order to mitigate negative existential consequences affecting socially vulnerable citizens.

The structure of employment in the area of the Master Plan of Belgrade

International Standard Classification of Occupations 1988 (ISCO-88), was used in the census in Serbia in 2002 (detailed results of the 2011 census, which would allow a review of the structure of employees, are not known at the time of writing the article). This classification, consisting of ten major occupation groups, was formed based on tasks and

duties related to particular occupation, but also based on the necessary skills. Employees acquire skills by both formal and informal education and training, with the important role of work experience.

Table 1 . Skill level and necessary education, according to ISCO-88.

Skill level	Education
First skill level	Primary education
Second skill level	Secondary education
Third skill level	Tertiary education – not leading to a university degree
Fourth skill level	Tertiary education – leading to a university degree or equivalent

Source: Bergman and Joye, 2001; International Labour Office, 1990.

Table 2. Major groups of occupations and needed skill level, according to ISCO-88

Code / group	Major groups of occupations	Skill level
0	Armed forces	n/a
1	Legislators, senior officials, and managers	n/a
2	Professionals	Fourth level
3	Technicians and associate professionals	Third level
4	Clerks	Second level
5	Service workers and shop and market sales workers	Second level
6	Skilled agricultural and fishery workers	Second level
7	Craft and related trades workers	Second level
8	Plant and machine operators and assemblers	Second level
9	Elementary occupations	First level

Source: Bergman and Joye, 2001; International Labour Office, 1990.

The traditional division of employees in white and blue (and possibly brown) collars can be considered partially outdated due to the growing complexity of jobs and changes in the global economy (tertiarization and quaternarization). Therefore, more frequently, appears the following categorization of employees (Colecchia & Papaconstantinou, 1996), which is largely accepted in this article:

1. White-collar high-skilled (WCHS): legislators, senior officials and managers (group 1), professionals (group 2), technicians and associate professionals (group 3);
2. White-collar low-skilled (WCLS): clerks (group 4), service workers and shop and market sales workers (group 5);
3. Blue-collar high-skilled (BCHS): skilled agricultural and fishery workers (group 6), craft and related trades workers (group 7);
4. Blue-collar low-skilled (BCLS): plant and machine operators and assemblers (group 8) and elementary occupations (group 9).

The employees from the sub-major group 99 (workers without particular occupations) are excluded from the major occupational group 9 (elementary occupations), for the purposes of further analysis. Additionally, in most studies, occupations belonging to the group 0 (armed forces) were treated separately or were completely ignored. Considering that everyone employed in the police, who is hierarchically positioned above profession of the police officer (e.g. police chiefs, inspectors, etc), is classified as WCHS, there is no reason why military personnel, meaning category of employees that primarily consists of officers and noncommissioned officers, would not be considered as the same category. In addition, this suggestion is in accordance with the criterion on the needed skills that, in this case, require training and education after finishing high school. Also, military personnel in Serbia, until the 1990s and the collapse of Yugoslavia, enjoyed financially and residentially privileged social position.

The absolute majority of employees (in 2002), at the area of the Master Plan of Belgrade (MP of Belgrade), is graduated from high school – 57.02%, while in accordance with the required skills, most employees with college or university education belong to WCHS – 57.49%.

In more developed economies, even in the 1980s, the biggest growth was recorded in occupations that require high- skilled workers, while the lowest growth (and decline) was in occupations, which can perform low-skilled workers. The process of the overall raise of workers' skill levels, also immanent in the former socialist countries, reflects qualitative changes in demand on the labor market, i.e. *structural changes of economy* (decline of the share of manufacturing sector and increase of the share of service sector), but also the changes taking place *within the economic sectors* (contradiction development of manufacturing and service sectors) (Colecchia & Papaconstantinou, 1996). While total employment in the manufacturing sector declines, the share of jobs that require WCHS workers continues to grow, and the share of jobs for the BCLS workers decreases rapidly, obviously representing the consequence of technological change (automation of manual operations). In the service sector, where employment grows strongly, the share of WCLS workers increases, similar to the increase of the share of WCHS, while the share of jobs for BCHS gradually decreases. Additionally, the socialist countries had created economic giants, relying on economies of scale (Fordist type of economy), which being involved in the process of transition and faced the market competition either collapsed or were divided into smaller and more flexible production units. This entrance to the post-Fordist phase has further marginalized BCLS, facing societies with rising unemployment (Kovács, 1999).

Table 3. Distribution of employed population by categories (in percentages) in 2002.

WCHS	WCLS	BCHS	BCLS	Unknown
51.16	19.58	9.52	13.31	6.44

Source: P3C, 2002.

According to the 2002 census (P3C, 2002), 446.615 *employed inhabitants* live on the territory of the MP of Belgrade. Among them, 1.61% works in the primary, 23.70% in the secondary, 31.80% in the tertiary, and 41.07% in the quaternary economic sector. The contrast between central and peripheral parts of the MP of Belgrade (observed at the level of cadastral municipalities) is clearly indicated by the percentage shares of employees in the primary sector (from 57.42% and 51.13% in Veliko Selo and Slanci respectively, to 0.52% in Stari Grad), as well as in the quaternary sector (from 53.12% in Vračar, to 11.66% in Veliko Selo). Inter- and intra-sectoral changes in the Belgrade economy led to the absolute domination of WCHS and a significant share of WCLS (Table 3). For persons living on the territory of the MP of Belgrade, this spatial entity represents functionally relatively enclosed system – out of the total number of employees, 95.44% have a place of work in this area. Regarding the categories of employees, 94.90% of WCHS, 96.85% of WCLS, 95.40% of BCHS, and 95.73% BCLS, live and work within the territory of the MP of Belgrade.

Spatial distribution of employees in the area of the Master Plan of Belgrade

Residential differences of employees

The census statistics in Serbia classifies dwellings in three categories, according to their purposes: dwellings for permanent living, dwellings for temporary living and dwellings devoted solely for conducting a business. Hence, fundamental housing conditions can be determined by the proportion of employees, per category, living in dwellings for permanent housing. According to this indicator, WCHS workers have the best housing conditions – the highest percentage of these employees (91.85%) live in dwellings intended for permanent

living that are, on average, also a dwellings largest in size (66.54m²). On the other side, BCLS employees are in the worst position – 12.06% of them has to meet the needs for housing in an inadequate way – in spaces where housing is not a primary or a permanent function. In addition, BCLS workers live in dwellings that are, on average, minimum sized (58.84m²).

Table 4 Fundamental housing conditions – categories of employees in dwellings for permanent living in 2002.

Housing conditions	WCHS	WCLS	BCHS	BCLS	Total
Share in dwellings (in %)	91.85	89.53	89.82	87.94	90.64
Average size of dwelling (in m ²)	66.54	61.31	64.46	58.84	64.31

Source: P3C, 2002.

For the purposes of further analysis, all dwellings for permanent living were arbitrarily divided into three categories (Ratkaj, 2009). First category dwellings have a bathroom, toilet, kitchen, electricity, exterior walls made of solid materials, connected to public water and sewer systems, and have central heating or gas supply installations. Second category dwellings have all the characteristics of first category dwellings, except central heating or gas supply installations. Third category dwellings are all the other dwellings. Beside various categories of dwellings, poor and socially marginalized residents of Belgrade also live in substandard spaces – business premises (that are not adapted for living, such as shops, offices, hotel rooms) and premises occupied out of need (such as wagons, tents, trailers) (Table 5).

Table 5 Housing conditions (in dwellings for permanent living, occupied business premises, premises occupied out of need) in 2002

Housing conditions	WCHS	WCLS	BCHS	BCLS	Total
Share (in %) in first category dwellings	58.48	43.69	32.57	31.73	48.91
Average size of first category dwelling (in m ²)	67.63	61.94	61.56	59.28	65.53
Share (in %) in second category dwellings	24.53	26.74	25.26	26.54	25.43
Average size of secondary category dwelling (in m ²)	61.02	55.62	56.82	53.71	58.43
Share (in %) in third category dwellings	8.84	19.10	31.99	29.67	16.29
Average size of third category dwelling (in m ²)	74.64	67.86	73.45	62.97	69.85
Share (in %) in occupied business premises	0.52	0.98	1.12	1.61	0.83
Average size of occupied business premise (in m ²)	46.94	44.23	44.20	42.89	44.92
Share (in %) in premises occupied out of need	0.22	0.63	0.84	1.80	0.60
Average size of premise occupied out of need (in m ²)	21.99	21.83	21.21	20.38	21.13
Unknown conditions	7.41	8.86	8.22	8.65	7.94

Source: P3C, 2002.

Most of the first category dwellings is concentrated outside the old cores of Belgrade and Zemun (that are mostly built before the World War II), but located in their immediate vicinity, or are good connected with them by public transport. In the old parts of Belgrade and Zemun, there are noticeable shares of dwellings not connected to the central heating or gas supply system. The fact that only 48.91% of employees live in communally fully equipped dwellings (first category dwellings), indicates serious problems of the city, especially in its peripheral parts. The second category dwellings also provide good housing conditions, especially considering (still) relatively low cost of electricity, which is often used for heating in these dwellings. The third category dwellings have significant drawbacks, of which the most common is an absence of connection to the public sewerage system. This is the outcome of unplanned, i.e. informal construction of residential buildings, but also of a large number of legal individual houses at longer distances from the city center that are not connected to city communal systems. Due to the proportionally larger share of individual family homes, there is also higher average size of the third category dwellings.

Occupied business premises and premises occupied out of need do not meet the basic conditions for dignity housing. In the area of the MP of Belgrade, 1.43% of employees live in such facilities, however, observed per categories of employees, the proportion varies from 0.74% for the WCHS, to 3.41% for the BCLS workers. Shares of particular categories of employees living in different housing conditions reflect the social stratification of the population, favoring the WCHS employees.

Residential location and migratory characteristics of employees

In order to analyze the spatial distribution of the employed population and other social indicators, it is necessary to define the center of Belgrade. This article uses the results of earlier researches, methodologically based primarily on the geographic regression of the employment as one of major urban function (Redfearn, 2007; McMillen, 2001). Based on that, city center is located near to the building of the Belgrade City Assembly (the Old Palace), within the so-called “the circle of the tram no. 2” that is commonly treated as a central business district of Belgrade (Ratkaj, 2008).

Although there are some opinions that the choice of the distance indicators (travel costs) has a negligible impact on the final results of the analysis (Small & Song, 1992; Giuliano & Small, 1993), analysis of the functional organization of Belgrade, has shown the benefits of the use of time distances in comparison to the use of length distances (Ratkaj, 2009). This paper, therefore, will use *time-consuming network distance* as a distance indicator. The indicator is based on sectoral speeds of vehicles involved in the urban mass passenger transport system, as well as on connectors (straight-line connections between all centroids and stops within the public transport network, where pedestrian movement is assumed, with a speed of 4 km/h).

Localization coefficients of categories of employees (WCHS – 0.118; WCLS – 0,083; BCHS – 0.208; BCLS – 0.205), indicate approximately the twice higher relative concentration of blue in opposition to the white collars, while the white collars, in the area of the MP of Belgrade, are distributed roughly in accordance to the total employed population. In order to eliminate the effect of population size of statistical circles and initially different absolute participation of collar groups in the area of the MP of Belgrade, the cartographic presentation of the relative concentration, e.g. spatial distribution of categories of employees, uses the standardized values (number of standard deviations from the mean values) of categories percentage shares in total number of employees, per statistical circles. Synthesis map (Figure 1) shows the relative concentration of all categories of employees (with maximum standardized values).

Fig 1. Relative concentration of employees (maximum standardized values, per category of employees) in 2002

The spatial distribution of WCHS employees clearly shows a high degree of centralization. Noticeably above-average share of WCHS is present in most of municipalities of Stari Grad, Vračar and Savski Venac, but also in a part of Novi Beograd that is closer to the city center, as well as in parts of cadastral municipalities of Voždovac, Čukarica, Palilula, Zvezdara and Zemun (also located close to the city center and well integrated by transportation system). Central areas of Belgrade with under-average presence of WCHS workers, largely corresponds to the devastated zones with substandard housing conditions or to the zones of predominantly non-residential function. WCHS workers are also under-average presented in the vast periphery, often beyond the continuously built urban tissue.

WCLS employees, by place of residence, have a high proportion of the total employed population in a large area that surrounds a central and highly transport accessible urban zone, dominated by WCHS employees. The high dominance of WCLS is expressed in

part of the municipality of Palilula north of the Danube river, then in Zvezdara (Mirijevo, Mali Mokri Lug, Veliki Mokri Lug), Grocka (Kaluderica, Boleč), Voždovac (Kumodraž, Beli Potok, Jajinci), parts of Rakovica (Kneževac), vast part of Čukarica (from Makiš on the north to Velika Moštanica on the south), as well as in Zemun (outside the old city core, to the Batajnica on the north).

BCHS category of employees, by place of residence, dominates in the peripheral part of the MP of Belgrade. However, it should be noted their extremely high participation in a predominantly agricultural area of Belgrade (more than 2.5 standardized values), e.g. in parts of the municipalities of Palilula and Grocka that are next to the right bank of the Danube river, as well as in the Ovča settlement.

BCLS employees express a peripheral position in comparison white collars, with evident lower presence in the agricultural zones. Above-average representation of BCLS employees in more central parts of the city primarily relates to the area with substandard housing conditions.

Fig 2 Linear trend of distribution of residence places of the employed population in 2002

Figure 2 shows the linear trend of the share of different collars in total employed population with the distance from the city center, by statistical circles. The average time distance of place of residence of employed population, from the city center is 30.41 min. According to the degree of centrality of the place of residence, we can distinguish three categories of employees: 1) WCHS with a high degree of centrality, 2) WCLS with a moderate degree of centrality, 3) BCHS and BCLS with a low degree of centrality. The existing residential zonal pattern of various categories of employed population is the result of residential structures inherited from the pre-socialist period, but especially from the socialist period, as well as of the subsequent migration between 1991st and 2002 censuses, when Serbia entered a period of transition and liberalization of housing market.

Serbian census statistics do not register the change of residential units, unless it also involves a change of the settlement. This is the reason why among the employees who are registered in a way they did not change the place of residence, are also those who changed the dwelling unit, depending on the needs – phase in the life cycle, job location etc, but did not the settlement of residence.

Table 6 The spatial distribution of employees (percentage deviation compared to the average time distance of the place of residence from the city center) in 2002.

Migratory characteristics	WCHS	WCLS	BCHS	BCLS	Total employees
Immigrated until 1990	-7.92	6.72	17.01	17.00	1.45
Immigrated from 1991 until 2002	-0.63	14.46	26.87	27.39	9.92
Did not change the place of residence	-14.09	0.74	14.89	8.77	-5.19
Total immigrated	-6.11	8.98	19.67	19.64	3.65
Total employees	-9.50	5.57	17.58	15.87	0.00

Source: P3C, 2002.

Employees who did not change their housing units, on average, live nearest to the city center (Table 6). Zonal pattern, e.g. different degrees of centrality, are also present within this, conditionally speaking, autochthon population and it partly corresponds to the overall distribution of distinguished categories of employees (WCHS live nearest to the center, then WCLS, while BCHS and BCLS occupy the most distanced locations). Among employees who did not change place of residence, there is an evident difference in the average time distance from the center between BCLS and BCHS (6.12%). Employed immigrants with their housing locations have contributed to the decrease of existing (in 2002) difference between average distances from the city center for BCLS and BCHS. In

addition, in the overall structure of employed population of the area of the MP of Belgrade, BCLS have bigger proportion of immigrated employees who settled at great distances from the city center, reducing the initial difference that exists among employees who did not change living locations.

Among employed residents who migrated to Belgrade, according to the period of immigration, we can distinguish two categories: immigrants until 1990 and immigrants since 1991 to 2002. Until the beginning of the 1990s, the public ownership of housing units was dominant in Serbian cities. Dwellings were given to the employees for rather symbolic rents. Employees at the higher positions in the social hierarchy had priority in obtaining tenant rights. This practice deeply rooted the zonal pattern of residential locations of the employed population in Belgrade. Employees at workplaces that are more important and in the higher-ranked companies or institutions populated the central city zone, Novi Beograd, as well as some settlements on the relatively big distances from the center but with above-average qualities of dwellings and urban infrastructure (Dedinje, Senjak, part of Golf etc).

Considering the spatial development of the city, the average distance of housing places of employees who immigrated after 1991 is longer in comparison to earlier immigrants. However, the liberalization of the housing market did not disrupt previously established zonal pattern – WCHS and WCLS continued to settle closest the center, while blue collars occupied the most distanced dwellings. It is due to inheritance – urbanization in the period prior to socialism, but especially during socialism when Belgrade experienced an enormous population growth and social-residential segregation, forming prestigious city neighborhoods, areas for the so-called middle class, as well as cheaper, mostly peripheral zones. Factor that primarily determines the choice of housing places of immigrants in the period of liberal housing market is financial condition, e.g. incomes of employees. Only in such narrowed assortment of apartments, conditioned by financial factors, other factors such as family status (stage in life cycle), place of employment, and personal preferences related to certain parts of the city (architectural monuments, less polluted areas, rivers) may affect.

Figure 3 Percentage shares of immigrated and autochthon employees, by category .

The biggest share of employees who did not change the residence location belongs to the BCHS, which directly relates to the traditional lifestyle and farmers' bond to the land. BCLS workers have the highest proportion of immigrants until 1990, which reflects the policy of rapid industrialization, i.e. immigration of unskilled and semi-skilled workers from the countryside to work in industrial enterprises. Since 1991, relatively high shares of settled WCLS and BCLS immigrants, compared to the WCHS and BCHS, one can observe through the prism of the increasing importance of service sector (particularly relevant for WCLS employees), but also through the economic crisis and war conflicts strong affecting low-skilled workers.

The origins of immigrated employees

In order to understand migrations of the employed population in the space of the MP of Belgrade, several territorial units were distinguished, representing their emigration locations (Table 7).

Most employees came from Serbia – 21.36% of total number of employees in the area of the MP of Belgrade (Table 7). This can be explained by the long period of monocentric development of Serbia, where the bulk of its economy has concentrated in the capital city. The reasons are, therefore, primarily economic in nature and caused by a lack of jobs in central Serbia, but also by the other attractive forces of Belgrade – the concentration of education, health and other public services. From total area of Serbia (with the provinces

and the City of Belgrade), 38.52% of the total number of employees have moved into Belgrade. However, the question is: why a small number of employees immigrated after 1991? The answer to this question is probably to be found in the constitution of dwellings market, which, with their prices, suddenly became unavailable to most of impoverished citizens of Serbia.

Table 7. Temporal attributes of migrations of the employed population, by emigration area.

Emigration area	Migrants by the immigration period (in %)				Share of migrants in total employed population, by the period of immigration (in %)			
	Until 1990	1991- 2002	Unknown	Total	Until 1990	1991- 2002	Unknown	Total
C. of Belgrade	60.22	33.33	6.45	100.00	4.92	2.72	0.53	8.17
Central Serbia	82.99	14.68	2.34	100.00	17.73	3.14	0.50	21.36
Vojvodina	80.45	16.92	2.63	100.00	4.59	0.97	0.15	5.70
K&M	89.63	8.25	2.12	100.00	2.94	0.27	0.07	3.28
Montenegro	80.19	17.90	1.91	100.00	1.92	0.43	0.05	2.39
B&H	61.47	37.12	1.42	100.00	4.43	2.68	0.10	7.21
Macedonia	89.83	8.17	2.00	100.00	1.19	0.11	0.03	1.32
Slovenia	71.96	26.51	1.53	100.00	0.34	0.12	0.01	0.47
Croatia	46.97	52.07	0.96	100.00	3.70	4.11	0.08	7.88
Abroad	64.65	22.83	12.51	100.00	0.37	0.13	0.07	0.57
Unknown	33.29	27.28	39.43	100.00	0.13	0.10	0.15	0.38
Total	71.92	25.14	2.93	100.00	42.25	14.77	1.72	58.75

Source: P3C, 2002.

Concerning former Yugoslav republics, the biggest shares of employees have settled in Belgrade from Croatia (7.88%) and Bosnia and Herzegovina (7.21%), and the smallest from Slovenia (0.47%). There were no strong push and pull factors in Slovenia, which would direct the migration of employees toward Belgrade. The former capital of Yugoslavia was not a major destination even for people from abroad, especially in the period prior to 1990, e.g. until the gradual opening of markets and inflows of foreign capital. On the other hand, numerous migrations from Croatia and Bosnia and Herzegovina caused not only economic factors but also the war conflicts. Such assumption support the data about the temporal distribution of migrants from these countries, which differ substantially from the value of the total immigrated employed population (71.92% of immigrants until 1990 and 25.14% of immigrants since 1991). These values for Bosnia and Herzegovina are 61.47% for the period until 1990 and 37.12% for the period since 1991, while for Croatia – 46.97% until 1990 and 52.07% since 1991. Before the war conflicts, Croatia was second the most developed republic, just behind Slovenian, and hence the small number of migrants until 1990. It is important to stress the fact that refugees and internally displaced people were not treated as a permanent population of Belgrade in 2002 census, so they are not included in this analysis.

The largest number of migrants from Kosovo and Metohija and Macedonia settled in Belgrade until 1990. In terms of population these are relatively small territories (approximately two million people, according to census 1991), and therefore it is indicative that even 3.28% of total employees in the area of the MP of Belgrade came from Kosovo and Metohija. Specific emigration point is also Montenegro, with only about 615 thousand inhabitants in 1991, but which is an origin for 2.39% of total employees of Belgrade. Migrations of the employees from the territory of the City of Belgrade have local character and present a continuous process of changing dwellings due to altered needs and social characteristics (financial, family ones).

For all employed immigrants (Table 8), the average time distance from the city center depends on the period of immigration – migrants settled in Belgrade until 1990 live closer to the city center, compared to those who immigrated later. It is essentially, of course, a consequence of demographic growth and spatial spread of Belgrade. However, the

opposite trend was manifested for the immigrant population from Central Serbia, Kosovo and Metohija and abroad. In Serbia that was impoverished by war and economic crisis (especially its central part and the southern province), proportionally small number of people could settle in Belgrade. Those who, in turn, wanted are were able to immigrate to Belgrade, were the wealthier citizens, who preferred the residence closer to the city center (predominantly “white collars”). Such a trend is also evident for those who immigrated from abroad since 1991, which are mostly white collars, too. In contrast, the largest positive difference in the time distance from the city center between the two observed periods is among immigrants from Croatia – 19.73%. The largest number of immigrants from Croatia in the period since 1991 was concentrated in the municipality of Zemun, which partly relates to local government in the municipality, which has encouraged an informal building construction, especially for immigrants from war-affected areas of the former Yugoslavia. In Zemun, approximately 22.05% of the employed municipality population emigrated from Croatia since 1991 until 2002, which is significantly higher comparing to any other municipality. Additionally, in terms of deviations from the average distance to the city center, on the one hand, there are immigrants from Slovenia (-11.99%) and Montenegro (-9.45%), and on the other hand, so-called local migrants from the territory of Belgrade (even +32.83%). This data refers to the financial position of immigrants (and after that on the qualifications of employees), when it comes to those settled from Slovenia and Montenegro, but also to the importance of changing the living place for local migrants in order to meet emerging housing needs that do not strongly depends on the proximity to the city center

Table 8 Spatial characteristics of migrations of the employed population (deviation from the average time distance to the city center), by emigration area.

Emigration area of employees	Deviation from the average distance to the city center (in %)			
	Until 1990	1991-2002	Unknown	Total
City of Belgrade	32.45	36.05	19.69	32.83
Central Serbia	-2.09	-6.56	-1.60	-2.74
Vojvodina	-6.81	-1.58	-4.45	-5.86
Kosovo and Metohija	9.54	5.11	3.60	9.04
Montenegro	-9.71	-8.45	-8.00	-9.45
Bosnia and Herzegovina	-3.01	1.76	3.49	-1.15
Macedonia	-7.44	-2.48	-6.33	-7.01
Slovenia	-14.96	-3.48	-19.57	-11.99
Croatia	-2.45	17.28	1.36	7.86
Abroad	-9.31	-16.14	-13.00	-3.85
Unknown	1.46	-1.32	-10.09	-11.33
Total	1.45	9.92	3.76	3.65

Source: P3C, 2002.

The structure of immigrated employees is dominated by WCHS with 50.05%, followed by WCLS with 19.52%, and by BCHS and BCLS with 14.80% and 9.14%, respectively (6.50% have unknown jobs). Such a structure of immigrant populations, in general, corresponds to the structure of jobs, e.g. to the employing demand in the area of the MP of Belgrade. The worst occupational structure has local migrants, meaning migrants from the territory of the City of Belgrade. Among migrants from this region, WCHS account for 12.54% fewer migrants in comparison to the average share in total immigrants, while all other collars have above-average shares. The structure of migrants from Kosovo and Metohija is also worse than average: there are 5.13% more BCLS, and 4.88% less WCHS. A high proportion of migrants in the structure of Vojvodina have WCHS employees – 6.90% more than the average of the total immigrant population. Similar deviation also show migrants from Montenegro – 8.49% more WCHS, and 5.29% less BCLS. However, the

most pronounced deviation from the average presents migrants from Slovenia, with 19.51% more WCHS, while all other collars have under-average participation – by 5.38% (WCLS), 5.40% (BCHS) and 8.18% (BCLS). The migrants from abroad have significantly above-average share of WCHS (by 8.76%), and lowest share of BCLS (less by 6.79%).

Comparing the structure of migrants between the two immigration periods, in the structure of migrants from central Serbia, WCHS increased their share by 12.01%, and among the migrants from Kosovo and Metohija by 10.80%, and from Macedonia by 12.03%. As already indicated, these are areas from where the majority of migrants moved into Belgrade until 1990, and later this became the privilege of richer and better-qualified workers. On the other hand, Croatia is an example of the impact of forced, not only of economically motivated migrations. Thus, the share of WCHS employees, between the two observed periods, fell by 15.93%, while shares of other collars increased (especially of BCLS – by 8.60%). Such occupational structure of immigrants from Croatia is in obvious imbalance with the structure of jobs in Belgrade.

Conclusion

The process of rapid industrialization of Serbia and Belgrade caused the increase in the number of urban-rural commuting. While such commuting in developed Western countries has been linked to the personal choice of meeting housing needs (healthier and safer environment, more housing space, etc.) outside of densely built urban area, in socialist societies it represented forced solutions of poor employees, who did not get tenant rights. In interpreting this commuting, we should also take into account bad transport and other physical and social infrastructures in rural areas.

The socialist system of managing cities has not realized the ideal of equality, but only generated new stratifications. Although occupational structure in socialist cities was similar to that in market economies, the privileges of certain groups significantly differed – employees with expert and educational qualifications were subordinate to political authorities. At the very distribution of public dwellings, two factors played the biggest role: a company where the employee worked and the type of work performed. More successful and “more important” (at least in the eyes of the government) enterprises or institutions were able to provide more housing units (which were generally of better quality and provided better living conditions) for their employees. Also important was the hierarchy of jobs in the enterprise / institution – priority of choice in the dwelling allocation process belonged to the employees at higher hierarchical position. This profoundly outlined the residential zonal pattern of various categories of employed population in Belgrade, also partly being the result of pre-socialist urban development of Belgrade.

Until Serbia entered the period of transition and liberalization of the real estate market, Belgrade has already had a clearly defined elite residential zone, as well as zones intended for housing the poorer population strata, often at peripheral locations and with informally constructed dwellings. It is therefore not surprising that the recent migration of employees follow an existing pattern – WCHS settle the nearest locations to the city center, while blue-collar workers inhabit the furthest locations. The spatial distribution of housing places of immigrated population, however, is not solely generated by economic factors but also by forced migration due to armed conflicts in former Yugoslavia, who affected the most vulnerable social groups – low-skilled workers and the unemployed.

Socialist and post-socialist urban planning did not solve the problem of under-representation of the public sector and infrastructure in peripheral areas of the city. This can only reinforce the assumption of further social polarization of residential area of Belgrade.

References

See References on page 76

